

İSLÂMİYETDE İHTİSÂBIN PRENSİPLERİ

Eşref Eşrefoğlu

Hak ve hukuk mefhumları islâm dininin temel unsurlarından biridir. İslâmiyetin çıkışından bu yana müslümanlar arasındaki toplum hayatında mevcut karşılıklı münâsebetlerin her zaman için şeriat esasları dahilinde cereyan etmesine önemle dikkat olunurdu.

Özellikle, müslümanların dinî ödevlerini aksatmadan yerine getirmeleri, birbirlerine karşı olan borçlarında sadakat göstermeleri, incelediğimiz konu bakımından esnaf olarak da halka dürüst davranmaları gerekirdi.

İslâmiyetin doğuşundan Osmanlılar'a kadar gelen devrelerde ihtisab unsurunun esasını *Kur'an-ı Kerim*'de mevcut olan «emr-i bi'l-mârûf nehy-i ani'l-münker» âyet'i kerimesi teşkil eder ki; ihtisab umûrunun esasları buradan çıkmaktadır¹.

Dinî bakımdan «emr-i bi'l-mârûf nehy-i ani'l-münker»i meydana getiren temel esaslar şunlardır :

I — Muhtesib : Şeriatçe yapılması uygun görülmeyen şeyleri tenkit ve reddeden kimse.

II — Muhtesib-i aleyh : Şeriat tarafından yasaklanmış olan işi yapan.

III — Muhtesib-i fih : Yapılması dince yasaklanmış iş.

IV — İhtisab : Yasaklanmış şeyi tenkid etme².

1 «Siz insanlar için yaratılmış en hayırlı bir ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten vaz geçirmeğe çalışırsınız. Çünkü Allah'a inanıyorsunuz.» (H. B. Çantay, *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, Âl-i İmran suresi, âyet: 104).

2 Haydarizâde İbrahim, *Emr-i bi'l-mârûf nehy-i ani'l-münker, Sebül'r-reşad*, İst. 1324, c. XV, s. 370.

İslâm dünyasında muhtesib, Müslümanları bu hususlarda kontrol altında bulunduran bir çeşit müfettiş durumunda gözükmektedir. Halife veya onun veziri tarafından tayin olunan bu memurun, Müslüman, hür ve itibar sahibi olması şarttır. Muhtesibin ayrıca mükellef, muktedir, âdil olması gerekmektedir. Aklı tam olmayanın, çocukların, gayr-i müslimlerin, âciz kimselerin muhtesib olmasına imkân yoktur³.

Muhtesib, ihtisab lafzından gelmektedir: Bir kimsenin irtikâb ettiği bir fiili beğenmeyerek nehy (yasak etme) ve inkâr etmektir ki; bundan da gaye, bu işi neden böyle yaptın diye muaheze eylemektir⁴.

Hisbe (ecir, sevap —Bk. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*. Hisbeten: Allah rızası için— Bk. Şemsettin Sami, *Kamûs-ı Türkî*.) olarak günümüzün belediye işlerinin karşılığı olan işlerle uğraşan muhtesible yargı organı olan kadı arasındaki fark şudur: Kadı bir davada ancak şer'i kanunların gösterdiği yoldan çıkmayacak şekilde karar verebildiği halde, muhtesib kendi görevini ilgilendiren olaylar karşısında delil, ispat ve şahit istemeksizin örfe göre, gelenek ve göreneklere dayanarak karar verebilecek durumdadır.

Muhtesibin, kadıya nazaran meseleleri halletme yönünden hareket serbestisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususun ihtisab görevini yerine getirenleri görevlerinde etkili kılmakta olduğu muhakkaktır⁵.

Günlük hayatın akışı içinde muhtesibin denetleyeceği, karara bağlayacağı şeyler genellikle halk ile esnaf arasındaki münasebetleri tanzim etmek, ticarî hayatın düzenini sağlamak, ticarî hayata yön veren kanunnamelerin eksiksiz işleyişini temin etmek olduğu gibi ayrıca dinî bakımdan halkı yakından ilgilendiren hususların pratik olarak uygulanmasını temin etmektedir⁶.

Muhtesiblik İslâmiyette tarih olarak, Hz. Muhammed zamanına kadar gider. Onun devrinde Hz. Ömer Medine'nin, Said bin Sa'd ibnü'l-As da Mekke'nin muhtesibliğine tayin olunmuşlardır⁷. Esas olarak temelden dinî nitelik gösteren muhtesiblik görevinin İslâm dünyasında, dinî faktörü yanında sosyal ve ticarî bakımlardan da çok önemli bir yeri vardır. Öncelikle,

3 A. Lévy, *Muhtesib maddesi*, İslâm Ansiklopedisi, İst. 1960, c. VIII, s. 532.

4 Haydarzâde İbrahim, *Aynı eser*, s. 370.

5 Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst. 1946, c. II, s. 572.

6 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İst. 1922, c. I, s. 309.

7 A. Lévy, *Aynı eser*, s. 532.

ihtisab umuru ile görevlendirilen kimsenin her bakımdan dinî bilgilere tam olarak sahip olmasına özellikle dikkat edilirdi⁸.

Bu durumda, İslâmiyetin erken çağlarından Osmanlı İmparatorluğu devri dahil olmak üzere geçen uzun zaman zarfında ihtisab umurunun gelişmesinin ilgi çekici olduğu muhakkaktır. İslâmiyetin ilk devirlerinde Hz. Ömer hilâfet makamına gelince, muhtesiblik daha çok önem kazanarak etkin bir duruma geçti. Hz. Ömer kendi hilâfet devrinde Abdullah bin Atabe'yi çarşı ve pazarın teftişine memur kıldı. Bu zat sokakları gezmek suretiyle yoldan geçenlerin gidip gelmelerine engel olacak durumları gidermeğe çalışır, bir yandan da esnafın kullandığı ağırlık ölçülerini kontrol ettirirdi. Hz. Ömer dahi, özellikle ihtisab işleriyle yakından ilgilenmekten geri kalmazdı. Meselâ bir seferinde devesine kaldıramıyacağı derecede yük vuran deveciyi bizzat dövdüğü, sokağın düzenini bozacak şekilde inşa edilmiş bir dükkânı yıktıracağı bilinmektedir⁹.

Muhtesibin esas görevlerinden biri de, Müslümanların şeriat hükümlerine uygun hareket etmelerine nezaretle, genel ahlâk kurallarının uygulanmasını dikkatle takip etmek suretiyle, erkek ve kadınların bir toplulukta birbirleriyle ilgilenmemelerine, cemiyet hayatını bozan içki, kumar gibi kötü alışkanlıkların toplum arasında yer etmemesine, yasak mûsiki aletlerinin çalınmamasına, yine şeriâte uygun olmayan oyun ve eğlencelerin yapılmamasına itina etmek idi. Muhtesib olan kimse aynı zamanda mektepleri de ziyaret ederdi. Fakat bu ziyaret genellikle mekteplerde uygulanan tedris usullerini teftişten ziyade hocaların talebelerini çok fazla cezalandırmamalarını temin maksadıyla yapılırdı¹⁰.

Dört halife devrinden sonra kurulan İslâm devletlerinde ihtisab teşkilâtı devlet bünyesi içinde genişleyerek daha tesirli bir duruma getirildi. Esas olarak dinî bir nitelik gösteren muhtesiblik umuru zamanla fonksiyon yönünden yiyecek, içecek, yakacak gibi halkın pazar ve çarşılarından alıp sattığı maddelere hile katılmamasına, eksik tartı ve ağırlık ölçüsü kullanılmamasını temin etmek için v.s. gibi bugünkü belediye zabıtasının uğraştığı konulara yöneldiği görülür¹¹.

İhtisab görevi, gerek Mısır'daki Fâtimiler; gerekse Endülü's'teki Emeviler zamanında doğrudan doğruya kadınlara veriliirdi. Sonradan saltanat ma-

8 Osman Nuri Ergin, *Aynı eser*, s. 309.

9 A. Lévy, *Aynı eser*, s. 533.

10 Osman Nuri Ergin, *Aynı eser*, s. 310.

11 A. Lévy, *Aynı eser*, s. 533.

kamı hilâfetten ayrılınca «hisbe-i vezâif» de mülkî âmir olan valilere verildi. Muhtesiblik hisbe nev'inden bir memuriyet olduğu için mansıbına âyân-ı müsliminden başka bir kimse tayin olunamazdı. Muhtesib her gün câmide oturur; maiyetindeki adamlar muntazaman çarşığı pazarı dolaşırlardı¹². Fâtîmiler devrinde Kahire'de bulunan muhtesib Fustat camiinde bulunur ve buradan yanındaki vazifeli adamlarını kasap ve ahçı dükkânlarının teftişine gönderir, aynı zamanda sakaların taşıdıkları suların temiz olması için kır-baların üstünü örttürür, sakaların, müşterilerden tesbit edilen tarifeden fazla ücret almalarını önlerdi. Ayrıca sakaların bir örnek kısa mavi şalvar giymeleri şarttı¹³.

Endülüs'te de ihtisab ödevi kadıya verilirdi. Orada, gelenek üzere, kadı ata binmiş olarak yanındaki maiyet erkânı ile beraber ayrıca ileri gelen bir memurun elinde ekmeğin veznini kontrol eden bir terazi bulunduğu halde çarşı ve pazarı dolaşırdı. Bundan başka kasaplar sattıkları etin üzerine fiyatını gösteren etiket koymak zorunda idiler. Hiç bir kasap muhtesib tarafından konulan narh'dan fazlaya et satamazdı. Halkın günlük hayatında vaz geçilmez bir yeri olan tüketim maddelerini satan esnafın bu maddeleri rayicinden (sürüm değerinden) fazla bir fiat ile satmalarını önlemek için gerektiği takdirde muhtesib tarafından özel olarak bir çocuk veya cariye dükkân-lara gönderilerek şüpheli satış yapanlar kontrol altına alınır; eksik vezin veya fazla fiata satış yapanlar, sattığı mala hile karıştırılanlar bu suretle ele geçirilir; teşhir edilerek gereken cezalara çarptırılırdı¹⁴.

İhtisab hususuna çok önem verildiği, bu alanda bir takım yol gösterici, öğretici kitapların kaleme alınmış olmasından da açık olarak anlaşılmaktadır. Medreselerde fıkıh, hadis gibi islâmî ilimlere ait hükümler nasıl tedris ve tatbik olunmuş ise, ihtisab umuruna dair yazılan eserlerin de bu suretle tedris ve tatbik olunduğu bilinmektedir¹⁵.

Osmanlılardan önce Anadolu'da hüküm süren Selçukluların idarî teşkilâtında bir divan-ı muhtesib dairesi görülmektedir. Divanî'l-hisbe hakimi ve muhtesibler meliki Necmeddin Ebubekir'in adına çıkan meşhur (sultan tarafından verilen ferman), onun dârü'l-mülk (payitaht) Konya'ya ihtisab işlerinin başına tayin edildiğini bildirmektedir. Tayin menşurunda adı geçen Necmeddin Ebubekir'in pazar ve çarşılarında yiyecek, içecek, yakacak mad-

delerinin vezin ve fiatlarının tesbit ve murakebesinde tam bir gayret, itina göstermesi, alışveriş sırasında maiyetinde bulunan kimselerin satıcı ile müşteri arasındaki adaletsizliğe meydan vermemeleri, pazarlara güvenilir tellâlar koyması ve kefâletsizlere müsaade etmemesi, suçlulara işledikleri suç nisbetinde ceza vermesi ve bütün ihtisab şartlarına uyması emredilmektedir¹⁶. Bundan başka dinî emirlerin uygulanması, ahlâkî nizamın korunması da muhtesibe düşen önemli vazifeler arasındadır. Bununla beraber Anadolu Selçukluları Türkiyesinde dinî yasaklara fazla önem verilmediği, genel olarak Anadolu halkının bu konularda hoşgörülükle davrandığı belirtilmektedir¹⁷.

Anadolu Selçuklularında, muhtesiblere diğer devlet memurları gibi maaş tahsis edilmeyerek, kendisine esnaf ve pazarlardan muayyen bir ihtisab resmi verilirdi.

Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk her şehir ve kasabaya bir muhtesibin tayininin gerektiğine işaretler, eğer bir yerde ihtisab işleri nizamını kaybeder, ticaret ve ölçüler murakabesiz kalır, şeriat işleri bozulursa oraya heybetinden halkın ve ileri gelenlerin korkacağı hassa eminlerinden birinin gönderilmesini sultana tavsiye etmek suretiyle ihtisab umurunun önemini belirtmektedir¹⁸.

Anadolu Selçuklularına nazaran idarî, iktisadî bakımdan kuvvetli bir merkezîyetçi idare kuran Osmanlı İmparatorluğu zamanında, içtimai sınıf ve müesseselerin kökten değişikliğe uğradığı görülmektedir. Osmanlıların kısa sürede yaptıkları başarılı fetihlerin sonucu olarak sıkı bir merkezî idare meydana getirmek mecburiyetiyle karşı karşıya kaldıkları bir gerçektir¹⁹.

Anadolu Selçuklularında esnaf ve tüccar zümrelerine dayanan hür şehir toplulukları Osmanlılarda eski nüfuzlarını kaybettikleri gibi içtimai ve ekonomik hayatta çok önemli rol oynayan esnaf şeyhleri veya ahî reislerinin yerini zamanla padişahın tayin ettiği kadı, müftü, müderris, subaşı, ihtisab ağası gibi resmi kimliği olan şahısların aldığı görülmektedir²⁰.

Osmanlı idarî teşkilâtının geniş kadrosu içinde yer aldığını gördüğümüz ihtisab ağasının, kesin olarak resmen göreve ne zaman başladığı bilinmemekte ise de Evliya Çelebi'de bu hususa dair bir kayıt mevcuttur. Fâtih

16 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ank. T.T.K. — 1958, s. 35.

17 Osman Turan, *Aynı eser*, s. 36.

18 Osman Turan, *Aynı eser*, s. 37.

19 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, sayı 55 (Ank. 1950), s. 326.

20 Mustafa Akdağ, *Aynı eser*, s. 328.

12 Osman Nuri Ergin, *Aynı eser*, s. 310.

13 Osman Nuri Ergin, *Aynı eser*, s. 311.

14 Osman Nuri Ergin, *Aynı eser*, s. 313.

15 Osman Nuri Ergin, *Aynı eser*, s. 313.

Sultan Mehmed'in ünlü vezir-i âzamı Mahmud Paşa yanında bir miktar sipahi, topçu, azab, yeniçeri, bir tüfekçi ve değnekçi olduğu halde «çarşamba günü kol edüp İslâmbol içre devrân ederek Unkaparı'nda bina olunan chl-i hiref (dokumacılar) divanhanesine gelüp indi; andan Yemiş İskelesi çardağında cümle esnaf ile divan edüp meyvaya narh vurdu; andan sebzehaneye gelüp sebze ve bâdehü salhaneye gelüp ete narh vurarak saraya döndü...» denilmektedir²¹.

Buradan da anlaşılıyor ki, tahminen Fâtih Sultan Mehmed devrinde başlayan ihtisab işlerine devletin verdiği önem büyüktür.

Sıkı bir merkezîyetçi rejim kuran Osmanlı devlet idaresindeki, büyük şehirlerin ekonomik düzenini ve kontrolünü sağlayan, ve zamanla şehir hayatında birinci derecede söz sahibi olan ihtisab ağasının ve bu düzen içinde ihtisab kavramının yeri büyüktür.

21 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İst. 1314, c. I, s. 120